

A DÉL-BALTIFINN REGIONÁLIS IRODALMI NYELVEK KIALAKULÁSA ÉS STANDARDIZÁCIÓJA MAGYAR NYELVJÁRÁSI MEGJEGYZÉSEKKEL

KARL PAJUSALU – POMOZI PÉTER

KIVONAT: A tanulmány a dél-baltifinn nyelvek finnországi újjáélesztési törekvéseit mutatja be, amelyek az 1990-es évek közepén új lendületet kaptak. Először ismerteti a nyelvújítási projektben érintett nyelvek történelmi és szociokulturális hátterét; másodsor pedig a nyelvjárások és a regionális nyelvváltozatok standardizálásának folyamatát, különös hangsúlyt fektetve a regionális standard ábécék létrehozására. A délést, a lív, a kihnu és más helyi standardizálási erőfeszítések eredményeként kiváló iskolai ábécék, nyelvkönyvek, szótárak, nyelvjárásokat népszerűsítő könyvek és versgyűjtemények születtek. A dolgozat jelen formájában elsősorban a magyar nyelvű szakmai közönségnek szól, ezért a záró részben azt is megvizsgálja, hogy a magyar nyelvfejlesztési és regionális standardizációs folyamatok miként meríthetnének a dél-baltifinn revitalizációs modell sikereiből.

KULCSSZAVAK: nyelvjárás, irodalom, írott nyelvi norma, vöru, szetu, lív

Bevezetés: A balti finn nyelvi area déli felének sokszínűsége

A balti finn nyelveket általában északi és déli csoportra osztják. Az északi csoportban a legismertebb nyelv a finn, a déliben pedig az észt. A déli csoport nyelvei közt általában az észt, a lív és a vót nyelvet említik, pedig történetileg a valamikori feltételezett dél-baltifinn egységből elsőként a délést vált ki. Habár az észt dialektológia az északészt és a délést változatra mint az észt két fő nyelvjárására tekint, valójában inkább két egymáshoz hasonult rokon nyelvről van szó, így joggal beszélhetünk eredendően akár négy dél-baltifinn nyelvről: északésztől, déléstől, vótról és lívről (ld. pl. Pajusalu 2020; 2021; magyarul pl. Pomozi 2021). E nyelveket történetileg számos közös vonás és kölcsönhatás köti össze, azonban az utóbbi néhány száz évben meglehetősen különböző módokon változtak. Az északészt nyelvjárások alapján született irodalmi nyelv vált az Észt Köztársaság államnyelvévé, s ekként kiegyenlítőleg kezdett hatni más, az ország területén korábban beszélt dél-baltifinn nyelvekre és más észt nyelvjárásokra. A lív nyelv Lettország őshonos nyelve, a vót pedig kisebbségi nyelv Oroszország területén (Pajusalu 2009). A nyelvi kiegyenlítődség ellenhatásaként az utóbbi évtizedekben e nyelvváltozatok újra fontossá váltak, és új funkciókat kaptak. Ennek leglátványosabb megnyilvánulása a regionális változatok és nyelvjárások írásbeli használatának elterjedése.

A délést tartui irodalmi nyelv a XIX. század folyamán szorult ki a társadalmi mértékű nyelvhasználatból (ld. pl. Pajusalu 2006; magyarul pl. Pomozi 2003), ám az utóbbi évtizedekben újabb délést nyelvváltozatok jelentek meg helyette. Manapság életerős vőru, szetu és mulk irodalmi nyelvről beszélhetünk, s habár a történeti tartui irodalmi nyelvi hagyomány megszakadt, e nyelvjárásban is adnak ki szépirodalmi alkotásokat és más témájú könyveket. Ám a délést változat új irodalmi (standardizált) változatainak megjelenése nem korlátozódott Észtország területére, mivel a délést nyelvjárásszigetek új módon is a figyelem középpontjába kerültek: Leivu és Lutsi nyelvjárásszigete Lettország területén,

a kraasnai pedig Oroszország dél-pszkovi¹ régiójában található. Az utóbbi néhány évben a Délkelet-Lettországban beszélt lutsi változatnak standard ábécéje is készült, s ezen többek között olvasókönyv és kalendárium is megjelent (Pajusalu et al. 2023).

A délészt nyelv és kultúra központi területe Délkelet-Észtországban van, ugyanakkor az ország délnyugati felére is jellemzőek régióspecifikus nyelvi vonások. A lív mellett a délészt nyugati változata, más néven a mulk nyelvjárás is erős hatást gyakorolt az areára. A Lív-öböl partjai mentén alakult ki a salatsi lív nyelv, illetve a mulk és a lív nyelv érintkező területein a häädemeestei és kihnui nyelv(változat).² A salatsi lív nyelven kívül a lív irodalmi nyelv, illetve az annak alapjául szolgáló kurlandi lív alnyelvjárások is erős nyelvi hatást gyakoroltak erre a területre.

Az (észak)észt mellett a vót volt a balti finn nyelvek déli csoportjának legészakabbi tagja, mégis épp a valaha Bauska (Dél-Lettország) környékére betelepített vót eredetű krevinek hozták létre az egész balti finn nyelvi area legdélebbi peremterületét. Mivel a krevinnek számos lényeges egyező vonása van a lett földön beszélt más balti finn változatokkal, így magától értetődő volt, hogy a középbalti nyelvi kontaktóvezet a kutatók érdeklődését is felkeltette. Ezenkívül a tartui dialektus tőszomszédságában, a Peipusz-tó partján beszélt keletészt kodaverei nyelvváltozatnak is van számos vótos vonása, amely keveredett a peipuszi nyelvszövetség tágabb környékének nyelvi sajátosságaival, a délészt területet is ideértve. A vót irodalmi nyelv mellett kodaverei írott nyelvváltozatot is elkezdtek kialakítani.

Mára több mint tíz délészt eredetű nyelvnek-nyelvjárásnak alakult ki írásbeli használata és standardizált ábécéje. A délészt nyelvek közül a vóruit, szetut, mulkot és a lutsit kell említenünk itt, az északészt szigetekről a kihnui, muhui, hiiumaai és sörvei írott nyelvjárásváltozatokat, míg keletebbre az északkeleti tengerpartit, a Peipusz vidékéről a vóton kívül a már említett kodavereit. Végül

1 Pszkov (németül *Pleskau*, észtül *Pihkva*, lettül *Pleskava*) az észt–lett–orosz határháromszöghöz közeli város, a régió névadója.

2 Ezeket, különösen a kihnuit, az észt dialektológiai és szociolingvisztikai irodalom nyelvként aposztrofálja, mivel rendelkeznek standardizált ábécével, oktatási segédanyagokkal és szép-irodalmi, valamint folklorisztikai kiadványokkal is.

ne feledkezzünk el a kurlandi líven alapuló standardizált lívről és salatsi lív nyelvről sem: mindezekon könyvek jelennek meg, használják őket az ún. közösségi médiában, és nyelvtanfolyamokat is szerveznek az érdeklődőknek.

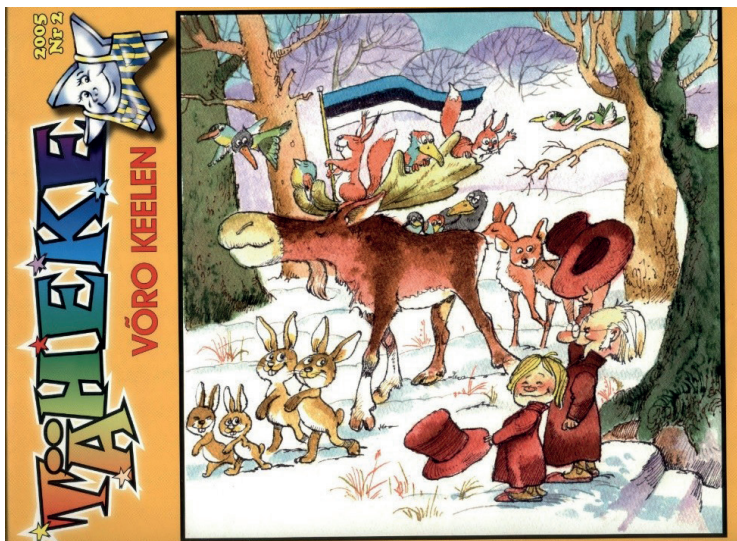
Dél-Észtország helyi irodalmi nyelvei

A délészt nyelvet a legrégebbi balti finn nyelvnek is lehet tekinteni, mivel a feltételezett balti finn nyelvi egységből elsőként vált ki, jó kétezer éve (vö. Pajusalu 2020: 25–26). Másrészt a legfiatalabbnak is, mivel a szetu, a vőruui vagy más délészt nyelvváltozatoknak a mai napig nincs hivatalos státuszuk Észtországban, jöllehet az utóbbi évtizedekben visszatérő kísérletek voltak ennek elérésére. A XX. század végén azonban már nem sikerült egységes délészt irodalmi nyelvet létrehozni, mint amilyen a tartui irodalmi nyelv volt a XVII–XIX. században, melyet egész Dél-Észtországban tanítottak és használtak a tartui nyelvjárásterületen túl is. Az 1990-es években a vőruui nyelvtervezők által preferált egységes(ített) vőro-szetu³ írott nyelvet sem sikerült megalkotni. Ennek oka egyáltalán nem a két változat közötti nyelvi különbségekben keresendő, sokkal inkább az eltérő azonosságtudatban, mely az evangélikus hitű vőruuiak és az ortodoxiát követő szetuk merőben más történelmi tapasztalataiból ered (Iva–Pajusalu 2004). Így aztán a vőruui és a szetu irodalom az elmúlt pár évtizedben eltérő nyelvi utakon fejlődött. A vőruui és a szetu irodalmi hagyományon kívül saját írást hoztak létre még a mulkok (Mulgimaa őslakosai) is, akik a délésztek legnyugatabbi csoportját alkotják. Manapság a tartui nyelv használati köre a legszűkebb, ugyanakkor az újabb tartui nyelvjárási irodalmi kezdeményezések világosan a történeti tartui irodalmi nyelvi hagyományra támaszkodnak. Ezt figyelembe véve jelenleg akár négy különböző irodalmi nyelvváltozatról is beszélhetünk Észtországban, ha irodalmi nyelven tágabb értelemben a helyi nyelv írott változatát értjük (ld. Pajusalu 2006). Ezekhez az Észtföldön fejlesztendő

3 A magyar szövegben a bevett vőruui és szetu melléknévi formákat használjuk, ugyanakkor a vőro-szetu összetett alakot – amely egyébként leginkább csak a létre nem jött egységesített írott változat jelzőjeként szolgál – a jobb hangzás kedvéért szerencsésebbnek láttam ebben a délésztesebb alakjában meghagyni. (P. P.)

délészt írott változatokhoz számíthatjuk még a lutsit is Lettországbán (vö. Pajusalu et al. 2023).

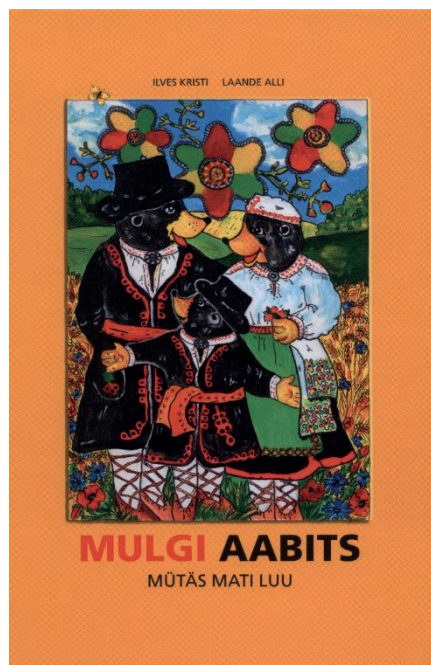
A jelenkori délészt irodalmi változatok elterjedtsége és használati gyakorisága azonban korántsem egyforma. Az egységes délészt irodalmi nyelv státuszára leginkább a vöruai pályázhat, ezt beszélik a legtöbben (ld. Antso et al. 2017), s hasonló a helyzet a használati gyakoriság terén is (Koreinik 2015a). A vöruai norma létrehozásán 1995, a Vöru Instituut megalapítása óta munkálkodnak (ld. Iva 2007). Vöruai nyelven leginkább folyóiratok és szépirodalom jelennek meg, és ezt a nyelvváltozatot tanítják Vöromaa iskoláiban. Sok észt, mi több nagyon sok délészt és mulk számára a vöruai lassacskán a délészt szinonimájává vált. A nyelvjárasiattitüd-kutatások kimutatták, hogy Dél-Észtország lakóinak egy része még Tartu és Mulgimaa területén is vöruinak nevezi a saját maga beszélte nyelvváltozatot (ld. pl. Koreinik–Pajusalu 2007).

1. kép. A *Täheke* című gyermeklap vöruai (délészt) nyelvű változata

A vöruai irodalmi nyelv mellett a szetu és mulk nyelvnek is megvan a maga jól körülhatárolható használati területe és beszélőközössége (ld. Pajusalu 2009; Koreinik 2015b; Hagu–Pajusalu 2021). Mindkettőn jelennek meg tankönyvek és időszakos kiadványok. A szetu *Peko Helü* című folyóiratot tarthatjuk a

délészt kulturális folyóiratok egyik zászlóshajójának. Az új szetu és mulk irodalmi nyelvváltozat fejlesztői még a võrui kollégáknál is szorosabb kapcsolatot ápolnak a helyi önkormányzati vezetőkkel, s ez segíti a helyi nyelv még láthatóbbá tételét a helyi életben. Ha a mulk nyelv jövőképét nézzük, akkor fontos hozzáadott értéknek tekinthetjük a helyi pedagógusok aktív részvételét a nyelvfejlesztési tevékenységekben, amely pl. közoktatási tananyagok létrehozásában is megmutatkozik.

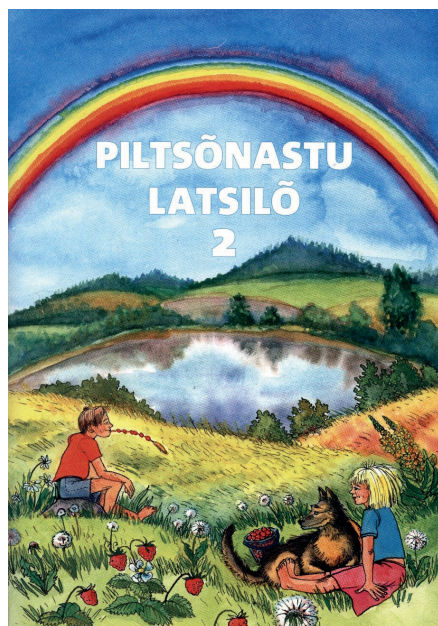
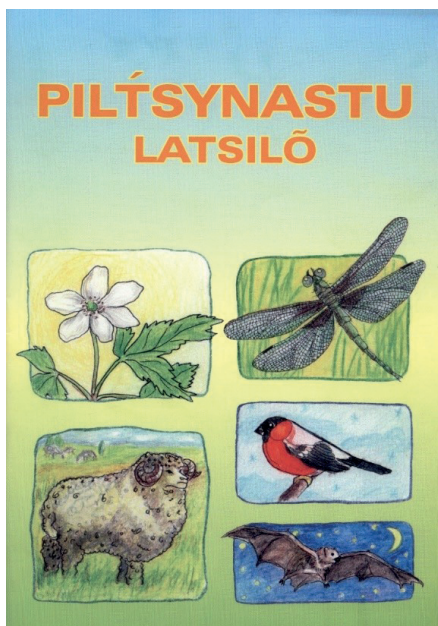
2. kép. Ábécé mulk nyelven (2016)

3. kép. Szetu olvasókönyv (2009)

A jelenlegi võrui standard annyiban különbözik a szetutól és a mulktól, hogy a lehető legszélesebb nyelvjárási alapra támaszkodik: tudatosan fejlesztették nyugat- és kelet- võrumaai tájnyelvi elemekkel is (ld. Iva 2007; Koreinik 2015a). A *Setomaa* című szetu folyóirat és más szetu kiadványok ezzel szemben a szetu déli és nyugati alnyelvjárásain alapulnak (Hagu–Pajusalu 2021), s ezzel különböznek az 1920-as és 30-as évek irodalmi termékeitől, melyek leginkább az

északi szetu változaton alapultak. A mulk írott nyelv sincs szigorúan standardizálva: sokszor hangsúlyozzák a nyugati és keleti alnyelvjárások különbségeit (Laande–Todesk 2013).

A võui és a szetu különbségei egyrészt arra a törekvésre vezethetők vissza, hogy mindkét változat beszélői szeretnék megteremteni a maguk nyelvi identitását, másrészt pedig abból a standardizációs gyakorlatból fakadnak, hogy előbbiek sokszor teljesen spontán módon a szetutól eltérő változatokat választanak. Jó példa erre a kelet-võrumaai *h* inesszívuszrag és más, történetileg régebbi *h*-s formánsok, melyeket következetesen a nyugati alnyelvjárás *n* inesszívuszraggal és *l*-es toldalékokkal helyettesítenek: võ. kelet-võrumaai *liinah* 'városban', *hõbõhõhe* 'ezüstösen', nyugat-võrumaai *liinan*, *hõpõlt* (võ. Pajusalu el al. 1999; Pajusalu 2009).

4–5. kép. Võui képes szótár gyermekeknek (2004 és 2015)

A võui nyelv fontos szerepet játszott mind a délészti, mind pedig más dél-baltifinn nyelvek revitalizációs törekvéseiben. Võui kezdeményezésre bontakozott ki az etnofuturista mozgalom, ebből származtak a võui irodalmi változat első formába öntési kísérletei az 1980-as évek végén, melyeknek jellegzetessége

volt, hogy minél inkább az észti standardtól való távolításra koncentráltak (vö. Iva 2007).

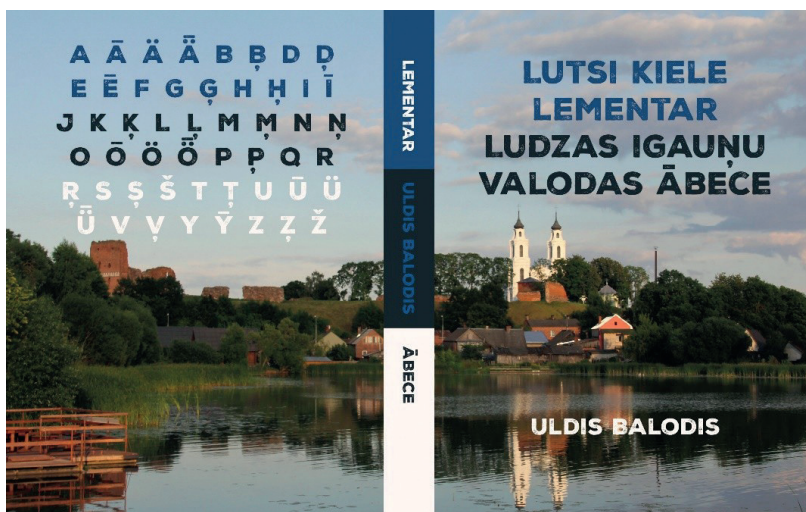
Néhány évtized távlatából azonban megállapíthatjuk, hogy a későbbi fejlődés egyre inkább az észti standardhoz való közelítés jegyében telt, mára talán már a nyelvészetileg indokolt határt is átlépve. Ennek példája, hogy az *Uma Leht* és más võrui nyelven megjelenő kiadványok felhagytak a gégezár jelölésével, holott ennek fonematikus szerepe van, számos esetben pl. az egyes számú és a többes számú nominatívuszi alak elkülönítésében is: vö. *kala* 'hal' versus *kalaq* 'halak'. A problémát a gégezár jelölésére használatba vett *q* okozta, mert ettől sokan idegenkedtek: hagyomány nélküli betűnek tekintették. A võrui standard észti standard alapelvekhez közelítésének másik oka inkább lelki volt: ez láthatóan jobban megfelel számos kettős anyanyelvű délészti identitásának.

Ebből kifolyólag az írott võruit az utóbbi években egyfelől a helyesírási „elstandardésztesedés“, másfelől egyfajta morfológiai „nyugatvõruiasodás“ jellemzi. E tendenciák oka a már említett kettős identitásban és más kulturális jellegzetességekben is keresendő: a mai võruiai többsége már túlnyomóan võrui-észti kettős anyanyelvű. Itt érdemes utalni arra, hogy szinte ugyanezen okokból a mai lív beszélőknek is fontos, hogy a lív és a lett nyelv viszonylag jól illeszkedjék egymáshoz. Ehhez az észti-võrui helyesírási harmonizációhoz hasonló figyelhető meg még a mulk és részben a szetu nyelvújítási törekvésekben is (vö. Eichenbaum–Koreinik 2008; Koreinik 2015a; 2015b).

Dél-baltifinn nyelvek és nyelvváltozatok Lettország területén

A balti finn és a lett azonosságtudat összekapcsolása nemcsak a lívek számára fontos kérdés, a délészti lutsi és a leivui csoportjai is hasonló problémával állnak szemben. Utóbbi kérdés annak kapcsán merül fel, hogy Lutsi és Leivu délészti nyelvszigetein felelevenedett a hagyományos tájnyelvhez való kötődés. Az újabb revitalizációs törekvések jó példája Uldis Balodis, aki létrehozta a lutsi írást (ld. Balodis 2015). Balodis lutsi világhálós felületet is létrehozott (www.lutsimaa.lv), 2020-ban pedig gazdag tartalmú lutsi olvasókönyvet adott ki (Balodis 2020).

Az észak-lettországi Koiva folyó mentén élő leivuiak önmeghatározása a lutsinál is bonyolultabb kérdés, mivel eredetüket részben a lívektől származtatják, itt tehát hármass nyelvi-kulturális identitáskérdés merül fel. A harmadik délészt sziget a krásznai, a lutsitól kissé keletre, az oroszországi dél-pszkovi körzetben. A krásznai nyelvsgiget mára felolvadt az orosz nyelvi és kulturális környezetben. Ugyanakkor Tobias Weber elkezdett foglalkozni ezzel a változattal, és egy krásznai internetes honlapot is létrehozott (<https://kraasna.wordpress.com/>).

6. kép. Lutsi olvasókönyv (2020)

A délészt változatok művelődéstörténeti háttéréről

A délészt írott változatok kialakulását természetesen nemcsak nyelvi – és az újabb időkben részben államnyelvi – kontaktushatások, hanem azok a különböző kulturális hatások is befolyásolták, melyek a Baltikum ezen régióját jellemezték és jellemzik. A délészt sajátos nyelvi jegyeinek vizsgálatakor nemcsak az evangélikus és a pravoszláv egyház találkozáspontjából adódó jellegzetességeket, hanem a katolikus hagyományok szerepét is figyelembe kell venni. A középkori katolicizmusnak jelentős szerepe volt az észti és a lív nyelv megújításában, de a legnagyobb mértékben a délészt fejlődésére hatott.

A délést legkorábbi írott változata a XVI–XVII. század fordulóján épp a katolikus ellenreformáció során született (Pajusalu 2006). Magyar szempontból külön érdekesség, hogy a délést írásbeliség a délést helyesírással azoknak a jezsuita kollégiumoknak a szellemi vonzáskörében született, melyeket Somlyai Báthory István lengyel király és Lívöld nagyhercege (Magnus Dux Livoniae) alapított. Az első ránk maradt, egészében megőrződött ést nyelvű könyvecske az 1622-ben Braunsbergben⁴ kiadott *Agenda Parva Brunsbergae* négy nyelvű katolikus misekönyv, melynek egyik nyelve olyan friss, nyelvjárásiilag pontos délést változat, amelyhez hasonló színvonalú munka nem volt az északést nyelvjárásterületen. Az *Agenda Parva*-nak a helyesírása is kiválóan alkalmas, fonémajelölő ést írás volt, szemben a később északést kiadványok német ortográfiai kényszerzubbonyával. Bizonyos, hogy az *Agenda Parva* délést részeit egy Urvaste környéki helyi anyanyelvű készítette, aki jó eséllyel valamelyik Báthory alapította jezsuita kollégium növendéke volt. (Ennek történeti és nyelvtörténeti háttéréhez vö. Pomozi 2007; 2013.) A katolikus iskolarendszer, amelyet a svéd uralom számol majd fel, valóban figyelemre méltóan hozzájárult a délést írásbeliség kezdeteihez.

A délkelet-lettországi lutsi nyelvsziget délést beszélői mindmáig megtartották katolikus hitüket. A lutsi közösség azonosságtudatában fontos szerepet játszott a katolicizmus. E vidékre vándorlásukat is azzal magyarázzák, hogy meg akarták tartani katolikus hitüket. Ennek ellenére a lutsiaknak csak igen szerény írásbeli hagyományuk volt korábban, s ez a helyzet csak a legutóbbi időben változott meg (Kallas 1894; Balodis–Pajusalu 2021).

Az északést nyelvterület ún. „ábécés nyelvváltozatai“

Az északi nyelvjárásterületen nem alakult ki a délihez hasonló regionális irodalmi nyelvi hagyomány. Azokban a nyelvjárásokban, melyek közel állnak az ést standardhoz, a nyelvjárási szépirodalmat és a helyi kalendáriumokat szinte

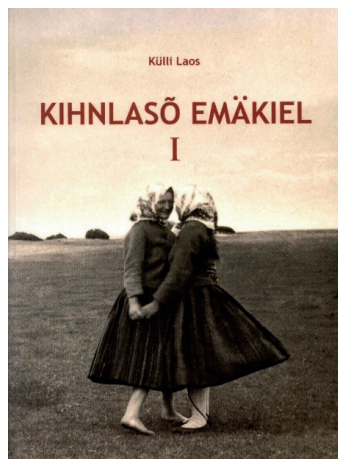
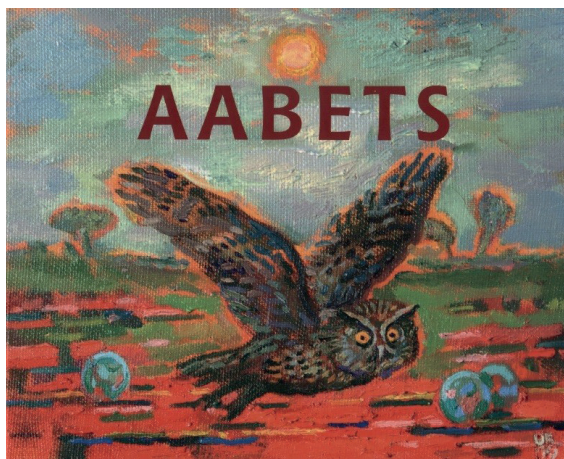
4 Braunsberg: humanista latinsággal Brunsberga, lengyelül Braniewo. A königsbergi terület (ma kalinyingrádi orosz exklávé) tőszomszédságában van.

kizárólag a standard észti helyesírást alkalmazva adják ki. Tehát ezekben az esetekben nem hagyományos értelemben vett nyelvjárási irodalomról van szó, ezek alól csak az észti standardtól jelentősen különböző periférikus alnyelvjárások jelentenek kivételt.

Példaként említhetjük utóbbira az északkeleti kodaverei tájnyelvet, mely a vótra is támaszkodik, és a kuusalui központú, a Finn-öböl déli partvidékén beszélt tengerparti tájnyelvet, melyben erős finn hatás is érvényesül. A kodaverei és a kuusalui változatban is adtak ki helyi szótárakat (Norvik–Kendra 2019; Pall 2016) és ábécéskönyveket. Ezeket ábécés nyelvjárásoknak is nevezhetjük, melyeknek van bizonyos írásbelisége, és amelyeket megpróbálnak a helyi gyermekeknek és az érdeklődőknek is tanítani (vö. Tüür 2022). A kuusalui tengerparti változatban a *Pisukase rantlase aabits* (Aprócska partlakók ábécéje) (2021) c. könyvön kívül más oktatási segédanyagokat is kiadtak, ezekről a <https://rannakiel.ee/oppekirjandus/> oldalon lehet alaposabban tájékozódni.

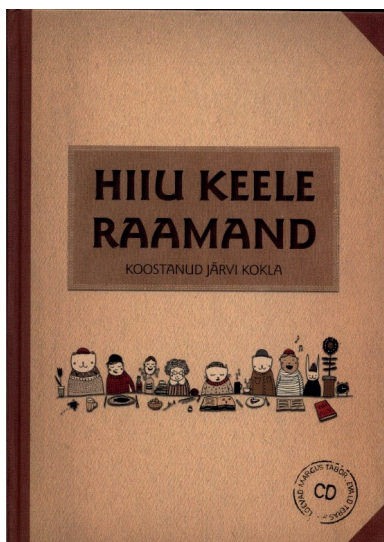
Regionális nyelvi kezdeményezések Kihnu szigetén

A nyugat-észtsországi tengeri szigetek tájnyelveinek újjáéledése írott regionális változatként szintén érdekes jelenség. Itt mindenekelőtt Kihnu sziget nyelvére kell gondolnunk. Habár Kihnu kicsiny sziget a délnyugati vizeken, népi kultúrája nagyon jól megőrződött, és UNESCO világörökségi helyszíneként is támogatást kapott. A szigetlakók az utóbbi évtizedekben már tudatosan figyelnek saját nyelvjárásuk ápolására, olyannyira, hogy a helyi iskolában tanítani is kezdték. 2009-ben jelent meg helyi ábécéskönyv, később pedig egy alapos nyelvjárási nyelvtan- és olvasókönyv is (ld. Laos 2016), továbbá a Kihnui szótár (Leas et al. 2016). Kihnu szigetén rendszeresen összejárnak a helyi nyelvápolók, akik nemcsak az időszerű nyelvi kérdésekről beszélgetnek, hanem a kihnui internetes szótár anyagát is rendszeresen fejlesztik (<https://www.eki.ee/dict/kihnu/>).

7–8. kép. Kihnui ábécé (2009) és kihnui iskolai nyelvkönyv (2016)

Kihnu példáján felbuzdulva más nyugat-észtfországi szigetekeken is hozzáálltak közoktatási tananyagok fejlesztéséhez. Hiiumaa szigetén 2016-ban adták ki a Hiiumaai olvasókönyv című ábécét, Saaremaa szigetén 2017-ben a „Sõrulase aabits” címűt, 2021-ben Muhun pedig a Muhu ábécéskönyvet. Ezek a könyvek nem csupán ábécék, hanem gazdag válogatást kínálnak a helyi kultúráról és természetéről készült szövegekből, és ezzel a helyi hagyományok õrzéséhez is aktívan hozzájárulnak.

9. kép. Hiiumaai olvasókönyv (2016)

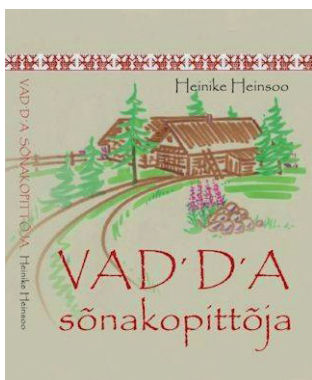
A vót nyelvi hagyományról

Habár a vót a dél-baltifinn csoportnak éppenséggel a legészakibb tagja, mégis inkább a balti finn nyelvek déli periferiaín hagyott maradandó nyomokat. Azokból a vót hadifoglyokból, akiket a XVI. század folyamán a mai dél-lettországi Bauska város környékére hurcoltak, alakultak ki a krevinek. Az ún. krevin nyelvben több olyan vonás is fellelhető, amelyet az akkoriban még azon a tájon beszélt más baltifinn nyelvek hatásának tulajdoníthatunk: prozódiai jelenségektől a jövevényszó-rétegekig (ezekhez ld. pl. Winkler 1997; Ernits 2020). Mára a krevin nyelv elnémult, de a helyi kulturális hagyományok tovább élnek, és nem lenne lehetetlen a nyelvváltozat felélesztése sem.

A krevin mellett a kodaverei a másik, jellegzetesen vótos változat, melynek számos közös vonása van dél-baltifinn nyelvekkel. A kodaverei valójában az északészti főnyelvjárás keleti nyelvjárásának központi változata. Az új évezred elején itt is revitalizációs munka kezdődött: nyelvjárási szöveggyűjtemények (Treial et al. 2006), ábécéskönyv (Niitra, Treial 2015) jelentek meg, nyelvi tanácskozásokot, nyári táborokat szerveznek. A kodavere nyelvváltozat használatát segíti Valdek Pall terjedelmes keleti nyelvjárási szótára is (Pall

2016), és a kodavereinek is megvan a világhálós nyilvánosságban a maga új létformája (ld. pl. a következő lapot: <https://kodaveremurrak.wordpress.com/>).

Észtországban magának a vótnak⁵ a megőrzésére is történnek kísérletek. Szótár, vót olvasókönyv, gyermekeknek szóló kifestős vót képes szótár is megjelent, főleg Heinike Heinsoo észtsországi

10. kép. Vót olvasókönyv (2015)

5 A vót megőrzésének nehézsége (is) abban van, hogy az anyanyelvi vót beszélők ajkán gyakorlatilag elnémult: első nyelveként csak néhány, ma már igen idős ember beszéli.

vót kutatónak köszönhetően. Mindehhez modern, standardizált vót ábécét is létrehozta, az ezen kiadott könyveket könnyen, élvezettel lehet olvasni (vö. Ernits 2010).

A lív nyelv írott változatai

Lettországban a legutóbbi népszámlálás szerint 250 lív él⁶ (Druviete–Kļava 2018: 129), viszont egyetlen olyan sincs már köztük, aki gyermekkorában első nyelvként a lívet sajátította volna el. A lívek manapság szétszórta élnek, többségük Rigában, a fővárosban és néhány nagyobb nyugat-lettországi településen. A kurlandi partvidék régi lív falvainak az ősi parasztházait már csak nyaralásra használják, a városokban viszont lív egyesületek, kórusok is vannak, kulturális rendezvényeket szerveznek. Igaz, ezeken többnyire lettül beszélgetnek egymással. A *Līvli* c. folyóirat és a Lív Társaság évkönyvei túlnyomórészt ugyancsak lett nyelvűek. Mindennek ellenére nem állíthatjuk, hogy a lív kihalt nyelv lenne. Lettföldön túl Észtföldön is beszélnek néhányan a lívet, a salatsi lív történeti területe egyébként is egészen Häädemeeste⁷ tartományig ért valaha. A függetlenné lett Észtország⁸ Tartui Egyetemén a lív nyelv tanításának és kutatásának már több mint egy évszázados hagyománya van (vö. Pajusalu 2019; Tuisk–Pajusalu 2022).

Napjainkban a lívet második nyelvként használók már nem őseik falvainak lív nyelvjárását beszélnek, hanem a keleti líven alapuló, standardizált lív irodalmi nyelvet. Továbbá számos ifjú lívül tudó, szüleik-nagyszüleik korosztályától eltérően, akik nemigen olvastak lívül, jobban is tud olvasni ősei nyelvén, mint beszélgetni. A lív nyelv ápolását és tanítását a kilencvenes évek elejétől, egész pontosan 1988-tól az újjáalapított Lív Társaság (*Līvõd Īt*) vette kezébe, megpróbálván új lendületet adni az oktatásnak. Nyelvórákat lív gyökerű felnőtteknek és gyermekeknek is szerveznek. 1992-től kezdve lív nyári táborokat is tartanak

6 A lívek nyelvéről és kultúrájáról a legátfogóbb magyar nyelvű munkákat Lukinich Frigyes, ill. Pusztay János tette közzé (Lukinich 1935; Pusztay 2022).

7 A mai Lettországgal határos, délnyugat-észtországi, részben tengerparti tartomány.

8 1918. február 24. a modern Észk Köztársaság születésének, az észk állami függetlenség kiáltásának napja.

gyermeknek a kurlandi Mazirbe (*Ire*) faluban, ahol a hangsúly a nyelvtanuláson van. A rigai Lett Egyetemen a kilencvenes évek közepén indult baltifinn nyelvi program is támogatja a lív nyelv oktatását, a program keretében lív nyelvi és kulturális kurzusokat is tartanak (Krautmane 2001). Lívül ma is jelennek meg nyelvoktató anyagok és szépirodalmi művek és más kiadványok. A lív kultúra központi honlapja a Livones (www.livones.net), amely a lett és az angol nyelven kívül a lívét is használja.

A lív standard fejlesztése továbbra is időszerű kérdés a lív nyelvű értelmiség körében: rendszeresen tartanak a lív standard kérdéseit taglaló konferenciákat és szemináriumokat. Fontos állomása volt ennek a folyamatnak a Lív Intézet megalakítása a Lett Egyetem kebelében, 2018-ban. Az intézet vezetője a lív származású nyelvész, költő, művész, Valts Ernštreits lett, aki a Tartu Egyetemen védte meg doktori értekezését a lív irodalmi nyelv standardizálásából 2010-ben. A lív irodalmi nyelv fejlesztésében a kulcskérdés a szókészlet gazdagítása, egyes alakváltozatok egységesítése és az ezzel összefüggő helyesírási alapelvek meghatározása volt (ld. Ernštreits 2007; 2013).

A lív irodalmi nyelv fejlődésére a lett folyamatosan jelentős hatással van. Ennek egyik jele a magánhangzó-hosszúság mellékjeles jelölése ($aa = \bar{a}$, $ii = \bar{i}$ jm),⁹ a palatalizáció „lettes” jelölése a megfelelő betű alatti vagy fölötti farkincával (pl. $\bar{k}$ $\bar{l}$ $\bar{g}$). Ezek a jelenségek a mai lívek lett–lív kétnyelvűsége miatt is érthetőek. A lív Lettország két őshonos nyelve egyikeként maradt fenn, és a lett évszázadokon át hatást gyakorolt rá.

Az egységes lív helyesírás alapelveit nagyjából átvette a regionális érdekű salatsi¹⁰ lív irodalom és az újonnan létrehozott (lettországi) lutsi ábécé is. Lényegi különbség csak a centrális magánhangzó jelölésében van: a lív standard

9 Betűkettőzéssel többek között az észet és a finn standard jelöli a magánhangzókat.

10 A nyelvjárásnév a terület legfontosabb folyójának nevéből – lettül *Salaca*, lívül *Salats*, észtil *Salats(i)*, németül *Salis* – nevéből ered. Ezen írás társzerzője korábbi lív publikációiban (Pomozi 2017; 2019) a helynév líves-észtes írásmódját használta, Pusztay János (vö. pl. Kempi Kárl 2024-es fordításkötetét) a letthez hasonlóbb, viszont egyúttal magyarosabb, fonetikus helyesírású Szalac, szalaci alakot részesítette előnyben. Tekintettel arra, hogy ezeknek a regionális jelentőségű lív–lett helyneveknek nincs világos, standardizált magyar alakja, mindkét megoldás elfogadható, és mindkettő mellett lehetne érveket felhozni.

az észti standardhoz hasonlóan õ-vel jelöli, a salatsi lív és a lutsi ábécé viszont az *y* betűt alkalmazza, a latgal nyelv¹¹ helyesírásához hasonlóan (vö. Ķempi 2013; Balodis 2020).

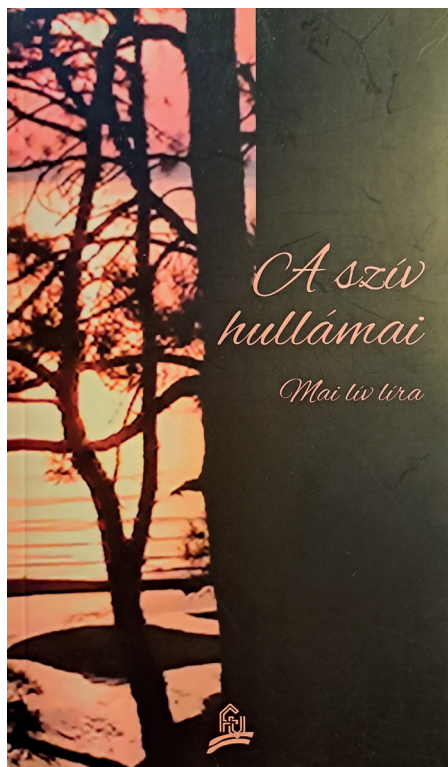
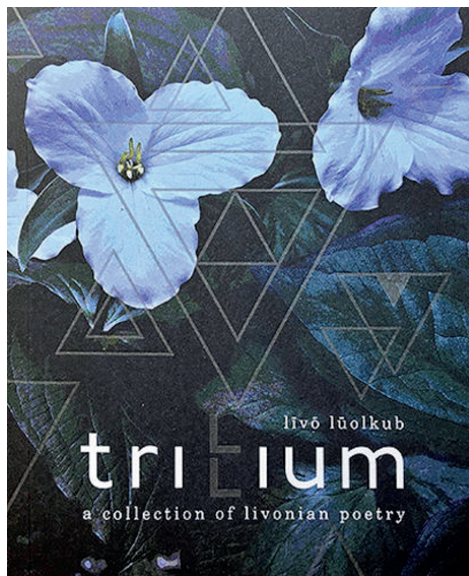
A lív a XX. század közepéig élt aktívan Kurland tengerparti falvainak nyelveként. Ma már nem egybefüggő, szűkebb területek nyelve, viszont Lettországból többfelé is történnek revitalizációs kísérletek. Ebből a szempontból figyelemre méltóak az utóbbi évtizedek kezdeményezései Észak-Lettországban a történelmi Lívöld sávjában (ld. Pajusalu 2007; 2011). Az egykori salatsi lív területén, a Salatsi folyó menti Staicele városában 1999-ben lív múzeumot alapítottak, ahol nyaranta lív napot tartanak. Lív múzeum a közeli Páléban is van, az itteni gyerekek is eljuthatnak a Kurlandi Mazirbe nyári gyermektáborába. Viszont így – bár már salatsi lív változatban is jelentek meg könyvek – a gyerekek a kelet-kurlandi líven alapuló irodalmi nyelvet tanulják.

A salatsi lív nyelvtörténetileg is érdekes, mert szomszédságában alakult ki az erős lív hatást mutató nyugatészti nyelvjárás csoport Häädemeeste és Saarde járás területén. Az utóbbi időben errefelé is újra felfedezik a történelmi lív gyökereket, és Ķempi Kārl (Karl Pajusalu) több verseskötetet is megjelentetett. Ezek az elveszettnek hitt kulturális gyökereket lírába álmódó, versben élesztő könyvek olyan sikeresek, hogy a helyi fordítások mellett angolul és magyarul is megjelentek. (Magyarul önálló kötetként Ķempi 2024, ill. más kurlandi lív szerzőkkel a Pomozi 2019 válogatásban.)

A lív reneszánsz elérte a helyi iskolákat is: Metsapoole és Kilingi-Nõmme kisiskolásai pl. rajzokat küldtek a lív ábécéskönyvbe (ld. Stalte 2011). Häädemeeste járási lapja a *Liiviranna* (Lív Partvidék) nevet vette fel, Kilingi-Nõmme városában és környékén Észak-Lívöld-fesztiválokat tartanak. Megkezdődtek a lív hatásokat mutató häädemeestei tájnyelv szótárának munkálatai is. Iklában¹² *kaffekuoda Ovat* (Forrás kávézó) néven lív infóközpont létrehozását tervezik. Összességében kijelenthető, hogy a délnyugat-észti területeket ért lív hatásokra

11 A latgal nyelv(járás) a lett egyik nyelvjárása, regionális jelentőségű nyelvváltozat. Hozzávetőleg 200 000 ember beszéli Kelet-Lettország történelmi Latgale tartományában.

12 Ikla a mai Délnyugat-Észtország egyik Lettországgal határos települése, forgalmas határátkelő a Via Baltica európai főútvonalon, a történelmi Salatsi lív vidék északi peremén.

11–13. kép. Középen a *Trillium* című līv költészeti antológia (2018), balra Kempí Karl magyar nyelvű kötete (2024), jobbra *A szív hullámai* című kis līv költészeti antológia magyarul (2019)

egyre nagyobb figyelmet fordítanak a kutatók, és egyre szélesebb körben beszélhetünk meg revitalizációs jelenségeket (ld. pl. O'Rourke–Pajusalu 2020).

Megújuló regionális nyelvek a nemzeti standardok és a rokon nyelvek hatókörében

Ebből a dél-baltifinn nyelveket bemutató áttekintésből látható, hogy a regionális nyelvek modernizációja, írásbeli használatának terjedése nem csupán a délszétet érintette. Saját irodalmi változata alakult ki a lívnek, sőt a délnyugat-észti, az északészti tengerparti, a keletészti és a vót különféle helyi változatainak is. A gyermekeknek is tanítják a helyi változatokat, függetlenül attól, hogy milyen volt a korábbi oktatási gyakorlat, valamint az adott változat nyelvi és társadalmi státusza. A változásokból kiderül, hogy egyre kevésbé beszélhetünk a hagyományos értelemben vett standard és nyelvjárások közötti felosztásról, sokkal inkább a helyi nyelvváltozatok és a nyelvi identitás korszerűsödéséről, illetve a nemzeti irodalmi nyelv és a regionális standardok közötti viszonyról. Az attitűdvizsgálatok mutatják, hogy a vörüiak, a mulkok és a szigetek lakói számára a saját nyelvváltozat az otthonosságot, a szűkebb pátria megbecsülését, az ősi odatartozás érzését jelenti (Eichenbaum–Koreinik 2008; Koreinik 2015a; 2015b).

A baltifinn nyelvek déli csoportja új irodalmi nyelveinek fejlesztői anyanyelvváltozatukon kívül más közeli rokonnyelveket is beszélnek. A lív nyelvet tanítók és népszerűsítők többsége Észtországban tanult, és jól beszéli az észti, néhányuk finnül is ért. A délszét változatok nyelvfejlesztői között többen is vannak, akik Finnországban szereztek diplomát, és a finn mint példakép kitapintható a délszét neologizmusokban is, még olyanokban is, mint a vörüi *keeletieq* 'nyelvtudomány' szó, vö. finn *kielitiede*.¹³

A XXI. század eleji nagyfokú társadalmi és nemzetközi mobilitás a nyelvi kapcsolatok terén is érezteti hatását. A céltudatos nyelvfejlesztés számára ez egyúttal lehetőség is: jobban fel lehet használni más nyelvekből származó

13 Észtül *keeleteadus*, így a vörüi változat hangalakilag valóban közelebb áll a finnhez, mint az észti standardhoz.

mintákat, a közeli rokonnyelvek esetében ez akár egyes minták hálózatosodásához is vezethet. Az új regionális standardokban már nem lehetséges kizárólagos, statikus normákat felállítani, mint ahogy azt a klasszikus nemzeti irodalmi standardokban próbálták. Ez a megállapítás érvényes minden, cikkünkben felsorolt dél-baltifinn regionális standardra nézve, és ezt sokkal inkább a belső variabilitás figyelembevételének és megőrzési szándékának kell tekinteni, semmint annak, hogy nem is lehetne kizárólagos normákat szabni.

Az ésszerű standardizálás azonban minden ismertetett változat esetében szükséges és üdvözlendő, mivel olyan változatokról beszélünk, melyeket tanítunk és élményközpontúan tanítani is szeretnénk, hogy azoknak az utánunk jövő nemzedékeknek is tovább örökíthessük, akik ezeket a változatokat már nem szüleiktől és nem első nyelvként ismerték meg.

A regionális nyelvek modernizációjának tanulságai a magyar nyelvjárásterületre vetítve

Tagadhatatlan, hogy XX–XXI. század kommunikációs forradalmi és a megnövekedett társadalmi mobilitás erős egységesülési folyamatokat indított meg a világ legtöbb régiójában, mely nem kíméli a nyelvek területi változatait sem. A modern polgári nemzetállami keretek között a mindenkori nyelvpolitikák gyakran tovább erősítik a nyelvjárásterületeken egyébként is megindult és erősödő egységesülést, mert még Európa hagyományosan multietnikus, többnyelvű államai is az általuk preferált többségi államnyelv feltétlen dominanciáját tekintik kívánatosnak, és üde kivételektől eltekintve etatista, unifikáló, nyelvi sokszínűség és nyelvi kisebbségek ellen ható politikát képviselnek. A Kárpát-medencei magyar nyelvközösség a trianoni békediktátum óta sok keserű tapasztalatot szerezhetett erről, 2004 óta pedig arról is, hogy a nyelvi sokszínűség fenntartása mennyire nem egyszerű. Ha a hangzatos európai közösségi regionális és kisebbségi nyelvi jogi alapelveket nemcsak szajkózni, hanem érvényesíteni is szeretnénk az őshonos nyelvközösségekben, akkor komoly akadályokba ütközünk.

A magyar olvasónak egy ma is 13–13,5 milliós Kárpát-medencei magyar nyelvjárási kontinuumban gondolkodva helyenként talán furcsának tűnhet,

hogy milyen kis, sőt nyelvészeti értelemben törpe nyelvek revitalizációs törekvéseiről, elméleti és gyakorlati nyelvi, nyelvtervezési kérdéseiről van szó írásunk egyes alfejezeteiben. Azonban éppen ezeknek a relatíve kicsi, esetenként valóban parányi nyelvekért elkötelezetten küzdő értelmiségi csoportoknak a példája mutatja, hogy nagyon is van mit tanulni tőlük. Ők ugyanis felismerték azt az igazságot, hogy a helyi kulturális hagyományokat, a szűkebb szülőföld iránti szeretetet és az ezzel járó regionális identitást lehetetlen az azt történetileg hordozó-dokumentáló nyelvváltozat nélkül huzamos ideig fenntartani. Hogy konkretizáljuk az állítást: hosszabb távon nem képzelhető el palóc identitás palóc nyelvváltozatok, székely identitás székely nyelvjárás, moldvai magyar identitás moldvai magyar tájnyelv nélkül, és folytathatnánk a sort, minden jelentősebb kárpáti, magyar nyelvű és gyökerű régiót érintve. Vagy *mutatis mutandis* bármilyen más európai régiót.

Természetesen vannak alapvető különbségek, ha a magyar és az észt nyelvjáróterület történeti változásait összevetjük, nem is beszélve a történeti lív és a vót areáról. A történeti észt nyelvjáróterület, különösen déli irányban, nagyobb kiterjedésű volt a mai Észtország adminisztratív határainál. Az alapvető különbségek részben a sajátos történelmi fejlődés, részben a helyi klimatikus és természetföldrajzi viszonyok eredményei. Az észt nyelvterület történetileg a magyarnál tagoltabb, a nyelvjárások közötti százalékosan mérhető lexikai és grammatikai különbségek nagyobbak, mint a magyar nyelvjárások esetében. Ennek azonban van egy „bemeneti” nyelvészeti oka is: a ma már általánosan elfogadott nézet szerint a bő kétezer évvel ezelőtt már önállóan létezett délszt csak távoli rokona az északésztnek, vagyis az utóbbi félezer évben már írásosan is datálható északészt–délszt nyelvi elkülönülés nem nyelvi differenciálódás, másodlagos szociokulturális, történeti és természetföldrajzi hatások következménye, hanem épp ellenkezőleg, két egymás mellé került baltifinn népesség nyelvi homogenizációjának eredménye.

Meg kell említeni azt is, hogy az észt nyelvváltozatok a középkor hosszú századain keresztül szinte kizárólag az észt jobbágyság, majd a parasztság nyelvei voltak, tekintve hogy a feudális hierarchiában az ősi szabadság elvesztése után, a XIII. század második felétől kezdve a társadalmi ranglétra felsőbb polcain csakis idegen ajkú nemesség (az egyes későbbi korszakok hódítóitól és

hódításaitól függetlenül döntően balti német nemesek) és idegen ajkú polgárság ült, lényegében az első világháború kitöréséig.

A délést és az északést eltérő nyelvtörténeti gyökereit, a mai északést területeket egymástól részben elszigetelő hatalmas őserdőt és a belső történelmi határokat figyelembe véve cseppet sem meglepő, hogy az észti írásbeliség kezdeténél, a XV–XVI. században eleve két írott változat kezdett kialakulni. Északon és nyugaton az ún. tallinni nyelv, délen-délkeleten az ún. tartui nyelv. Utóbbinak, ahogy már írásunk negyedik alfejezetében említettük, sokáig bizonyos kulturális előnye is volt az északésszel szemben. Utóbbi csak 1739-ben vált egyértelműen dominánssá annak köszönhetően, hogy az első teljes bibliafordítás északesti nyelven jelent meg. Ennek a történetileg párhuzamos írott nyelvi fejlődésnek az ismeretében lehet igazán megérteni, milyen mélyen gyökerezik az írásbeliség iránti igény a délést nyelvjárásterület művelt és öntudatos beszélőiben. A dél-baltifinn kis(ebb) nyelvváltozatok modern írásbelisége, standardizált ábécéi és regionális standardizációs törekvései szintén ebben a nyelv- és művelődéstörténeti kontextusban érthetők meg.

Ám most ideje visszakanyarodnunk a kérdésre: mit tanulhat, mit profitálhat a Kárpát-medence magyarsága mindebből? A dél-baltifinn regionális standardizációs törekvések egyrészt világossá tették, hogy a globális nyelvi egységesülés, a kis(ebb) nyelvek fokozatos eltűnése ellen nemcsak hangzatos nyilatkozatokat lehet tenni, hanem helyi szinten kell és lehet is eredményesen küzdeni. Tapasztalataink alapján, a magyar viszonyokat is figyelembe véve összegezzünk néhány stratégiai jelentőségű nyelvi-nyelvészeti tényt és feladatot:

1. Ha nem küzdünk hatékonyan a modern nyelvtervezés minden lehetséges eszközével a globális nyelvi unifikáció ellen, akkor nemcsak a kis nyelvek, hanem fokozatosan az egyre nagyobbak is sorra kerülnek, mígnem csak az a négy tucat nyelv marad, amelynek teljes IT-támogatottsága van, kérdés azonban, hogy a jelenleg kb. 50 nyelv mindegyike képes lesz-e folyamatosan tartani a lépést az egyre gyorsuló IT-forradalommal.

2. Ha a nyelvterület nyelvi gazdagságáról lemondunk, azaz tudomásul vesszük a nyelvjárások, tájnyelvek teljes kimúlását, azzal a nemzeti írott (irodalmi) standard forrásairól is lemondunk, s ezáltal az össznemzeti változat is elkerülhetetlenül

erodálódni, szegényedni fog szókincsében és nyelvtanában is, azaz kifejező ereje, művészi értéke is csökkenni fog.

3. A helyi kulturális hagyomány és a helyi identitás továbbélése elképzelhetetlen a helyi nyelvváltozat fenntartása nélkül, hiszen mindezek ehhez kötődnek, ezeken alakultak ki;

4. A XXI. században, a kíméletlen globális kultúrharc korában egyetlen nyelvváltozat sem tartható fenn írott változat nélkül. Az írott változatnak egyszerű és célszerű, a nyelvjárás és a nyelvterület sajátosságait figyelembe vevő standardizált ábécének kell lennie, és alkalmasnak arra, hogy az online térben, ill. különböző digitális okoseszközökön is használható legyen.

5. A hagyományos nyelvjáróterületek már elnémult vagy épp elnémulófélben lévő nyelvjárásai nem támaszthatók fel XIX. századi formájukban, viszont a még élő tájnyelvek és tájnyelvi színezetű regionális változatok megtarthatók, sőt, mint a dél-balti finn példák mutatják, akár a „sírból is” revitalizálhatók megfelelő standard ábécé létrehozásával, közoktatási tananyagok, modern szótárak, szöveggyűjtemények közreadásával, a közoktatásba való beemelésükkel.

6. A magyar nyelvterületen mindez azért is (lenne) rendkívüli jelentőségű, mert 1920 óta számos olyan külső régió van, ahol a magyar identitás kifejezetten a helyi magyar nyelvjáráshoz vagy annak valamely regionális változatához kötődik.

Szerencsére a délészti, sőt a balti, az északnémet és az északolasz nyelvjárásai és / vagy regionális írott standardok pozitív példái nyomán Magyarországon és Székelyföldön is megmozdult valami. Pomozi Péter éppen a fonémakészletét tekintve igen gazdag palócra javasolt standardizált, egyszerűsített ábécét (vö. Pomozi–Németh–Csorba 2019; Pomozi 2024), és ezen egy rövid grammatikai vázlatot és egy Máté László gyűjtötte keleti palóc anyagot is megjelentetett (Pomozi 2021).

A nyugat-dunántúli nyelvjárásban – bár a lejegyzések nem teljesen standardizáltak – öröndetes, színes szépirodalmi kezdeményezések születtek Fábián László és Pusztay János tollából (ld. pl. Fábián 2020; Pusztay 2020). Székelyföldön régóta gazdag hagyománya van a nyelvjárásias színezetű írott megjelenítésének, azonban a székelyre optimalizált standard ábécé megalkotása mindeddig ott sem történt meg. Egyfelől tehát hivatkozhatnánk arra, hogy a magyar kódexirodalomtól kezdve – vö. pl. Tamás és Bálint 1430 körüli bibliafordításainak déli

nyelvjárását vagy Sylvester János „északkeletiségét” – a nyelvjárási írásbeliségnek sok évszázados hagyománya van, másrészt ez nem menti fel az anyanyelvjárásaikat szerető nyelvészeket nyelvtervezési feladataik alól.

A regionális dél-baltifinn nyelvek, tájnyelvek standard ábécéi és standardizált írásbeliségen megjelenő alapvető nyelvmegtartó munkái mutatják a feladatot és az irányt, hogyan őrizhetjük meg a Kárpát-medence magyar nyelvi sokszínűségét az utánunk következő nemzedékeknek. Számomra felfoghatatlan, hogyan érvelhet magyar nyelvész a nyelvjárások kizárólagos szóbelisége mellett, mikor külföldi példák sora áll előttünk, hogy modern nyelvtervezési eszközökkel tájnyelvek sora revitalizálható, s általa a nemzeti kulturális örökség fenntartható. S ha ez lehetséges néhány száztól százezres beszélőszámú dél-baltifinn nyelvek esetében, hogyne lenne az több százezres, Kárpát-medencei magyar nyelvjárási és /vagy regionális tájnyelvi közösségek esetében.

Hivatkozott irodalom

- Antso, Siim – Kadri Koreinik – Karl Pajusalu 2017: Eesti kohamurrete olukord viimase rahvaloenduse peeglis. *Keel ja Kirjandus* 3, 176–192.
- Balodis, Uldis 2015: Writing down Lutsi: Creating an orthography for a South Estonian variety of Latgale. In: *Valoda: Nozīme un forma 6. Valodas sistēma un lietojums. Language: Meaning and Form 6. Language System and Language Use*. Ed. Andra Kalnača. Rīga, Latvijas Universitātes Akadēmiskais apgāds. 55–67.
- Balodis, Uldis 2020: *Lutsi kiele lementar. Ludzas igauni valodas ābece*. Ludza, LU Libiešu institūts un Ludzas pilsētas galvenā bibliotēka.
- Balodis, Uldis – Karl Pajusalu 2021: Introductory survey of the South Estonian language islands. *ESUKA – JEFUL* 12, 2, 7–31.
- Druviete, Ina – Gunta Kļava 2018: The role of Livonian in Latvia from a sociolinguistic perspective. *ESUKA – JEFUL* 9, 2, 129–146.
- Eichenbaum, Külli – Kadri, Koreinik 2008: *Kuis elās mulgi, saarõ ja võro kiil? Kohakeelte seisundiuurung Mulgimaal, Saaremaal ja Võrumaal*. (Võro Instituudi Toimõndusõq, 21.) Võro Instituut', Võro.
- Ernits, Enn 2010: Vadja kirjaviisist ja sõnaloomest. *ESUKA – JEFUL* 1, 1, 41–56.

- Ernits, Enn 2020: Kreevinite keele ja kultuuri uurimise ajaloost. In: *Kiel joug om šild. Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler*. Toim. Hans-Herman Bartens, Lars-Gunnar Larsson, Katja Mattson, Judit Molnár, Tiina Savolainen. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 94.) Wiesbaden, Harrassowitz Verlag, 95–112.
- Ernštreits, Valts 2007: Livonian orthography. *Linguistica Uralica* 43, 1, 11–22.
- Ernštreits, Valts 2013: *Liivi kirjakeel*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Fábián László 2020: *Gutaházi évszakok*. Savaria University Press, Szombathely.
- Hagu, Paul – Karl Pajusalu 2021: *Seto keele tiijuht*. Värska, Seto Instituut.
- Iva, Sulev 2007: *Võru kirjakeele sõnamuutmissüsteem*. (Dissertationes Philologiae Estonicae Universitatis Tartuenssis, 20.) Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus.
- Iva, Sulev – Karl Pajusalu 2004: The Võro language: historical development and present situation. In: *Language policy and sociolinguistics I. Regional languages in the New Europe. Proceedings of the International Scientific Conference, 20–23 May 2004*. Rēzekne, Rēzeknes Augstskola. 58–63.
- Kallas, Oskar 1894: *Lutsi maarahvas*. Helsinki, Suomalaisen Kirjallisuuden Seura.
- Kempi Kārl 2013: *Salats joug kolm āga*. Riia, Rahvusvaheline Liivi Sõprade Selts.
- Kempi Kārl 2024: *Versben álmódó*. (Báthory Téka. Literatura-Opera, 1.) CFU-THE, Badacsony–Budapest–Sárospatak.
- Koreinik, Kadri 2015a: *Võru keel: ELDIA uuringu lühikokkuvõte*. Tartu, Tartu Ülikool.
- Koreinik, Kadri 2015b: *Setu keel: ELDIA uuringu lühikokkuvõte*. Tartu, Tartu Ülikool.
- Koreinik, Kadri, – Karl Pajusalu 2007: Language naming practices and linguistic identity in south-eastern Estonia. In: *Language and identity in the Finno-Ugric world*. Toim. Rogier Blokland, Cornelius Hasselblatt. (Studia Fenno-Ugrica Groningana, 4.) Maastricht, Shaker Publishing, 192–204.
- Krautmane, Erika 2001: Liivin kielen elvyttäminen 1990-luvulla. In: *Tutkielmia vähemmistökielistä Jäämereltä Liivinrantaan. Vähemmistökielten tutkimus- ja koulutusverkoston raportti III*. Toim. Niina Määttä, Helena Sulkala. (Suomen ja saamen kielen ja logopedian laitoksen julkaisuja, 20.) Oulu, Oulun yliopisto. 163–168.

- Laande, Alli – Triin Todesk 2013: *Mulgi sõnastik*. Toim. Karl Pajusalu, Urmas Sutrop. Abja-Paluoja–Tallinn–Tartu, Eesti Keele Sihtasutus.
- Laos, Külli 2015: *Kihnlasõ emäkiel*. Pärnu, Kihnu Kultuuri Instituut.
- Leas, Reene – Reti Könninge – Silvi Murulauk – Ellen Niit (koost.) 2016: *Kihnu sõnaraamat*. Toim. Karl Pajusalu, Jüri Viikberg. Kihnu–Pärnu–Tallinn–Tartu, Eesti Keele Sihtasutus.
- Lukinich Frigyes 1935: *A lív föld és népe*. Királyi Magyar Egyetemi Nyomda, Budapest.
- Niitra, Mari – Evi Treial (koost.) 2015: *Kodavere uavits*. Alatskivi, Liivi muuseum.
- Norvik, Piret – Heli Kendra (koost.) 2019: *Kuusalu rannakeele sõnaraamat*. Toim. Vilja Oja. Tallinn, EKSA.
- O'Rourke, Patrick – Karl Pajusalu 2020: Liivipärane sõnavara eesti keelealal. In: *Kiel joug om šild. Festschrift zum 65. Geburtstag von Eberhard Winkler*. Toim. Hans-Herman Bartens, Lars-Gunnar Larsson, Katja Mattson, Judit Molnár, Tiina Savolainen. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 94.) Wiesbaden, Harrassowitz Verlag. 301–314.
- Pajusalu, Karl 2006: Die südestnischen Schriftsprachen und ihr dialektaler Hintergrund. In: *Ural-Altaische Jahrbücher. Neue Folge* 20: 86–100.
- Pajusalu, Karl 2007: Kuidas äratada keelt: salatsiliivi väljavaateid. In: *Merkityksen ongelmasta vähemmistökielten oikeuksiin. Juhlakirja professori Helena Sulkalan 60- vuotispäivänä*. Toim. Harri Mantila, Merja Karjalainen, Jari Sivonen. (Acta Universitas Ouluensis. B Humaniora, 79.) Oulu, Oulun yliopisto. 211–227.
- Pajusalu, Karl 2009: The reforming of the Southern Finnic area. In: *The Quasiquicentennial of the Finno-Ugrian Society*. Toim. Jussi Ylikoski. SUST 258. 95–107.
- Pajusalu, Karl 2011: Salatsi liivi keel. – *Liivlased. Ajalugu, keel ja kultuur*. Toim. Renäte Blumberga, Tapio Mäkeläinen, Karl Pajusalu. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus, 219–229.
- Pajusalu, Karl 2019: Liivi keel Eesti rahvusülikoolis. In: *Humanitaarteadused ja kunstid 100-aastases rahvusülikoolis*. Toim. Riho Altnurme. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus. 120–131.

- Pajusalu, Karl 2020: Eesti keel uurali ja läänemeresoome keelena. – Külli Prillop, Karl Pajusalu, Eva Saar, Sven-Erik Soosaar, Tiit-Rein Viitso. In: *Eesti keele ajalugu*. (Eesti keele varamu, VI.) Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus. 21–32.
- Pajusalu, Karl 2021: Kaksteist lõunapoolseimat läänemeresoome keelt. In: *Tartu Ülikooli Lõuna-Eesti keele- ja kultuuriuuringute keskuse aastaraamat XIX–XX*. Tartu, Tartu Ülikooli Kirjastus. 139–151.
- Pajusalu, Karl – Eva Velsker – Ervin Org 1999: On recent changes in South Estonian: Dynamics in the formation of the inessive. *International Journal of the Sociology of Language* 139: 87–103.
- Pajusalu, Karl – Valts Ernštreits – Uldis Balodis 2023: Ungarile lähimad – lõuna-läänemeresoome keelte uuest elust Lätis. In: *Finnugor szöttek. Ünnepi könyv Pomozi Péter 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 137–149.
- Pall, Valdek (koost.) 2016: *Idamurde sõnastik*. Toim. Ellen Niit. Tallinn, Eesti Keele Sihtasutus.
- Pomozi Péter 2003: A nemzeti és a regionális irodalmi nyelvek viszonya Észtországban. In: Hajdú Mihály – Keszler Borbála (szerk.): *Köszöntő könyv Kiss Jenő 60. születésnapjára*. ELTE, Budapest. 457–465.
- Pomozi, Péter 2007: Kodukeele õigused Kagu-Eestis. „Agenda parva” tähendus lõunaeeesti kirjakeele ajaloos. In: Helen Koks – Jan Rahman (szerk.): *Õdagumeresoomõ kodo*. (Võro Instituudi Toimõndusõq, 20.) Võro. 75–86.
- Pomozi, Péter 2013: „Agenda Parva” kultuuriloolisest taustast. (Az Agenda Parva müvelõdéstörténeti hõtteréhez). *ESUKA – JEFUL* 3. 145–156.
- Pomozi Péter 2021: Hány észti nyelv van? Standard(ok) és területi változatok viszonyáról az észti nyelvterületen. In: Antal M. Gergely – Bereczki András – Kubinyi Kata – Salánki Zsuzsa – Szabó Ditta (szerk.): *Varia Fenno-Estonica. Ünnepi olvasókönyv Csepregi Márta 70. születésnapjára a finn és az észti nyelv és kultúra, valamint a magyar–finn, magyar–észti kapcsolatok körébõl*. (Urálisztikai Tanulmányok, 23.) ELTE BTK Finnugor Tanszék, Budapest. 172–185.
- Pomozi Péter 2024: A magyar nyelvjárási ábécé(k) kialakításának kérdéséhez: elvek, célok, módszerek a palóc változatok példáján. In: Czetter Ibolya – Hajba Renáta – Tóth Péter (szerk.): *VII. Dialektológiai Szimpozion*. Szombathely, Savaria University Press. 320–332.

- Pomozi Péter (szerk.) 2019: *A szív hullámai. Mai lív líra*. Finnugor Népek Világkongresszusa Magyar Nemzeti Szervezete, Budapest.
- Pomozi Péter (szerk.) 2021: *Keleti palóc betyármesék és hiedelemmondák. Máté László gyűjtéseiből*. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai, 25.) Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- Pomozi Péter – Németh Dániel – Csorba Csaba 2019: *Palóc olvasókönyv. Nyelvi és irodalmi kalandozások*. (A Magyarságkutató Intézet Kiadványai, 10.) Magyarságkutató Intézet, Budapest.
- Pusztay János 2020: *Kutyaur még más történetek*. Anyanyelvápolók Szövetsége, Budapest.
- Pusztay János 2021: *És a magyar nyelv?* Magyar Nyelv Múzeumáért Alapítvány, Széphalom.
- Pusztay János 2022: *A borostyánkőpart népe. A lívek*. Savaria University Press, Szombathely.
- Stalte, Kõrli 2011: *Jelzi sõna. Åbēd ja īrgandõks lugdõbrõntõz*. Tartu, Jemåķiel seltš, Līvõ Kultūr sidām.
- Treial, Evi 2006: Ōlemå elon. *Lugusid Kodavere murrakus*. Ranna, Sääritsa küla seltsing.
- Tuisk, Tuuli – Karl Pajusalu 2022: A Century of Livonian Studies at the University of Tartu. *ESUKA – JEFUL* 13, 1, 307–333.
- Tüür, Kadri 2022: Eesti murdeaabitsad. *Keel ja Kirjandus* LXV, 8–9, 812–834.
- Winkler, Eberhard 1997: *Krewinish. Zur Erschließung einer ausgestorbenen ostseefinnischen Sprachform*. (Veröffentlichungen der Societas Uralo-Altaica, 49.) Wiesbaden, Harrassowitz Verlag.